

HIŠAM MATAR

**MOJI
DRUGOVI**

Prevela
Dubravka Srećković Divković

 Laguna

Naslov originala

Hisham Matar
MY FRIENDS

Copyright © Hisham Matar, 2024

Translation copyright © 2025 za srpsko izdanje, LAGUNA

„Astral Weeks“, reči i muzika Van Morrison © 1968 WC Music Corp.

(ASCAP) i Caledonia Soul Music (BMI). Sva prava poseduje WC Music Corp.

Citati na str. 197 iz pesme „Meditation at Lagunitas“, objavljene u zbirci *Praise*, Robert Hass, Ecco/Harper-Collins, 1979, navedeni s dozvolom autora.

*Mojoj pokojnoj prijateljici i urednici Suzan
Kamil, koja je verovala u ovu knjigu mnogo
pre nego što je napisana i jedna jedina njena
reč i pomogla mi, uspomenom koju je ostavila
za sobom, da je napišem*

1

Nemoguće je, naravno, sa sigurnošću znati šta je u nečijoj duši, a ponajmanje u sopstvenoj ili u duši onih koje dobro poznajemo, možda naročito onih koje najbolje poznajemo, ali dok stojim ovde na gornjem etažu stanice Kings kros, odakle mogu da nadgledam kako moj stari drug Husem Zova ide kroz staničnu dvoranu, čini mi se da direktno vidim šta je u njemu, sagledavam ga preciznije nego ikad pre, kao da je sve vreme, za ove dve decenije koliko se znamo, naše drugarstvo bilo studija, a sada se, ironično, čim smo jedan drugom poželeli srećan put, konačno pomalja njegov portret. I možda je i prirodno da tako bude, da kad drugarstvo stigne do neobjašnjivog kraja ili krene da slabi, ili se naprosto razveje u ništavilo, promena koju doživimo u tom trenutku deluje neminovno, nalik sudbini koja nam se sve vreme primicala, kao kad nam neko ide u susret iz velike daljine i prepoznamo ga tek pošto je prekasno da okrenemo glavu. Niko nikad nije bio bliži sused mom srcu. Ubeđen sam, dok ga posmatram kako odlazi ka svom vozu za Pariz, taj grad gde smo se nas dvojica prvi put sreli, davno i na najneočekivaniji način, da nosi, tačno tu gde se spajaju desna i leva polovina grudnog koša, nevidljivo breme, breme koje, verujem, razaznajem sa ove daljine.

Dok je još živio ovde u Londonu, retko kad bi prošlo i nedelju dana a da ne prošetamo, bilo po parku, bilo duž reke. Ponekad smo ulazili u polemiku, obično povodom nekog sporednog književnog pitanja, u rasprave koje su, možda kao i sve rasprave, prikrivale dublja neslaganja. Ponekad bih ga, na sopstvenu žalost, jer taj gest mi nikad nije bio po volji, lupnuo kažiprstom po grudima i zadržao dlan tu na jedan prolazan tren, kao da hoću da sačuvam stabilnost onog za šta verujem da sam tu usadio, i iznova bih zapazio jedinstven položaj njegovih rebara, čudan način na koji mu štrče kosti, kao da su u neprekidnom iščekivanju nekog napada.

On ne zna da sam još ovde. Misli da sam otišao, odjurio na zakazanu večeru za koju sam mu rekao da već kasnim na nju. Nisam siguran zašto sam slagao.

„S kim ćeš jesti?“, upitao je.

„Ni sa kim tebi poznatim“, odgovorio sam.

Pogledao je tad u mene kao da su nam se putevi već razili i kao da je sadašnjost prošlost, kao da ja stojim na obali, a on na palubi broda koji plovi u budućnost.

To breme u grudima, jasno mi je, malčice mu zabacuje ramena, zbog čega kukovi ispadaju napred kako bi uspostavili ravnotežu i sprečili ga da padne, na najmanje gurkanje, licem nadole. A ipak izgleda, sa ove daljine, kao čovek zaokupljen akcijom, čovek koji se kreće napred, rešen da uđe u svoj novi život.

Te godine koje su protekle od 2011, od Libijske revolucije i svega što je usledilo za njom – bezbrojnih neuspeha i propuštenih prilika, kidnapovanjâ i ubistava, građanskog rata, čitavih gradskih četvrti srušenih sa zemljom, vladavine narodnih vojski – promenile su Husema. Dokaz tome bio je u njegovom stavu tela, ali i u drugim detaljima: blagom podrhtavanju šaka, приметnom svaki put kad prinese cigaretu ustima, sumnji oko očiju, opreznog klime u njima, i u licu nalik predelu podložnom lošem vremenu.

Ubrzo nakon početka revolucije on se vratio kući i među nama se, možda prirodno, stvorila distanca. U retkim prilikama

kad je dolazio u London, držali smo se jedan prema drugome neusiljeno, ali nekako manje osećajno. Siguran sam da je i on primetio tu promenu. Ponekad je ostajao da noći kod mene, spavao na kauču u mojoj garsonjeri, u istoj prostoriji sa mnom, gde smo mogli da razgovaramo u mraku dok jedan od nas ne zaspi. Najčešće je, međutim, uzimao sobu u jednom malom hotelu na Paddingtonu. Tamo bismo se našli, a taj deo grada, raspoređen oko železničke stanice, koja okolne ulice ispunjava atmosferom prolaznosti, u obojici je budio osećaj da smo posetioци i naglašavala slutnju da je naše drugarstvo postalo replika onog što je bilo nekad kad je on živео овде i kad nam je ovaj grad bio zajednički kao što se časni radnici služe istim zajedničkim alatom. Ali sada je, kad progovori, često gledao na drugu stranu, ostavljajući utisak da razmišlja naglas ili da vodi razgovor sa samim sobom. A ja sam, kad mu pripovedam neku priču, zapažao da se malčice naginjem ka njemu i lovio gotovo svadljiv ton u svom glasu, kao da pokušavam da ga ubedim u neki predlog sumnjive ostvarljivosti. Niko nije sposobniji za dvoličnosti niti ima veću potrebu za njima nego oni koji žele da se nikad ne rastanu.

2

Sinoć je Husem stigao iz Bengazija. Sedeli smo i pričali do zore. Spavao je na kauču i probudio se tek u rano popodne. Morali smo odmah da pođemo na stanicu Sent Pankras* da bi on uhvatio voz za Pariz, gde će ostati dva dana i potom avionom produžiti u San Francisko. London je bio mesto u kom je ranije živeo. „Moram da te vidim“, glasila je poruka koju je poslao iz Bengazija, „pre nego što otputujem u zauvek, u zauvek potom.“ Pariz je bio mesto gde je on pre dvadeset jednu godinu, kad je bio taman dovoljno mlad da održava fantaziju o stvaranju sopstvenog identiteta, živeo u jednom međuperiodu. „Želim da ga vidim još jednom za rastanak.“ To je rekao juče, čim smo ušli u moj stan.

Bio sam otišao da ga dovezem sa aerodroma i čitavim putem do kuće, u podzemnom vozu od *Hitroua* do Šeperds buša, pričao je na engleskom o malo čemu drugom izuzev o svom novom životu u Americi. Nije ništa govorio o tih pet poslednjih godina koje je proveo u Libiji, a ja sam se nadao da ću samo o njoj slušati.

* Sent Pankras je terminal za međunarodne linije i čini deo šire celine Kings krosa. (Prim. prev.)

„Ludilo. Iznenaden sam isto koliko i ti. Hoću reći, zbog toga što planiram da živim do daljeg u zemlji u kojoj nikad pre nisan bio, u kući koju nikad nisan video, a koju je moj otac kupio iz čistog hira prilikom jednog poslovnog putovanja kad je bio mlad, davno pre nego što sam se ja rodio. I sad nameravam da svoje dete odgajam tamo, u Americi.“ Posle kraće ćutnje, za vreme koje je voz proleteo kroz tunel kao metak, izgovorio je: „Siromah“, što se odnosilo na njegovog pokojnog oca.

Dok su stanice promicale, vrata se otvarala i zatvarala, jedni putnici izlazili a drugi ulazili, ispričao je ono što mi je već pričao i ranije, kako se njegov otac zaljubio u Severnu Kaliforniju.

„Planirao je da ide tamo svakog leta, a onda su mu putovanja bila skroz zabranjena, do kraja života.“

Tu se nasmejao, pa sam osetio obavezu da se nasmejem i ja.

Sad je na drugoj strani prolaza, naporedo s nama, sedela neka mlada porodica. Muškarac je bio crnput i lep, s blagim prkosom u očima. Žena je bila bela i plavokosa i govorila je nešto maltene šapatom sinu, koji je sedeo kraj nje. Dečaku je bilo otprilike devet godina, i imao je loptu kovrdžave kose koja mu je udvostručavala veličinu glave i zadržavala svetlost u smeđim i zlatnim nijansama. Majka bi mu povremeno prošla prstima kroz nju. Stajao je okrenut ka nama, taj dečak, s jednom šakom na majčinom, drugom šakom na očevom kolenu. Malčice se njihao s pokretima voza. Bilo je u njima nečeg blago glumačkog. Znali su da su divna porodica. Sve troje su zaustavili pogled na nama i kao da su pratili šta Husem priča. On je često imao takvo dejstvo na ljude.

„Možeš li da zamisliš“, nastavio je, „kupiš kuću eto tako, i onda budeš do kraja života onemogućen da je vidiš? Čak ni u najtežim trenucima nije hteo da je izda. Sve dok Point Rejs“ – to je bio taj obližnji grad – „nije postao alegoričan, sinonim za izgubljeno i nedosežno, Atlantida moje porodice.“

Izronili smo na površinu zemlje i vagon je ispunila svetlost. Divna porodica je okrnula načas pogledom ono što je promaklo sa druge strane prozora iza nas.

Pošto je poslao svu svoju imovinu u Kaliforniju, Husem je putovao neopterećen prtljagom. Prepoznao sam tu staru torbu. Malu, plavu i pohabanu. Bila je to ona ista s kojom se vratio iz Pariza i koju je koristio kasnije kad god je išao sa svojom devojkom Kler na plivanje u reci Dart u Devonu, što su oboje voleli povremeno da rade. Videvši taj dobro znani predmet, osetio sam čežnju za davnim danima kad je Husem živio u Londonu, i to dugo u stanu ispod mene, koji je zauzimao čitavo prizemlje te kuće u spojenom nizu, sa zapuštenom baštom pozadi. Moja spavaća soba bila je tačno nad njihovom dnevnom i u mnoge noći zaspao sam uz tih žamor njegovog i Klerinog glasa.

Sve se dogodilo prirodno. Husem se bio vratio u London, a stan ispod mene bio je slobodan. Isprva je oklevao, a ja sam bio dovoljno mudar da ne navaljujem. Presudila je niska stanarina. Malo potom uselila se i Kler. Bila je Irkinja, blaga, pametna, i imala je u sebi nešto žilavo što je jasno davalo na znanje da za nju ne moraš da brineš, da joj je poslednja želja na svetu da se sekiraš zbog nje. Pamtim kako smo je jednom čekali u nekom kafiću, a ona je kasnila. Husem je svaki čas gledao u telefon. Upitao sam ga da li se zabrinuo. Izgledao je iskreno zbunjen. „Zabrinuo?“, rekao je. „Nikad ne brinem za Kler.“ Upoznali su se na Triniti koledžu u Dablinu, gde je Husem studirao engleski, a Kler istoriju. Volela je da nas podseća na to da je ovde i ona u egzilu.

„Ali veruj mi na reč“, nastavio je Husem, sada intimnije, naginjući se bliže meni, ali i dalje govoreći na engleskom, „ovih poslednjih nekoliko nedelja, dok smo se pakovali i organizovali selidbu, sve mi je u mislima bio moj stari, Bog se smilovao njegovoj duši. Znam da zvuči šašavo, ali ubeđen sam da je znao da će kucnuti ovaj čas, da će njegova crna ovca – taj sin kom je bilo, kako je rekao mojoj majci, predodređeno ili da postigne velike stvari ili da bude potpuni promašaj – jednog dana možda okrenuti leđa svemu i otići u Ameriku, zemlju iz koje se ljudi nikad ne vraćaju.“

Stigli smo do naše stanice, a dok smo išli ka adresi na kojoj je svojevremeno stanovao, prokomentarisao je pojedine promene koje su se odigrale otkako je poslednji put bio tu: staru pekaru koju je zauzeo supermarket, pokušaje uređenja Šeperds buš grina – onog ogromnog trougla trave koji je uvek bio sa svih strana okružen saobraćajem.

Začutao je kad smo stigli u tu dobro znanu ulicu s nizovima kuća duž obeju strana. Bio sam spretan s ključevima, uvek sam bio spretan i za sve ove godine otkako živim ovde nisam se našao bez ključa sa spoljašnje strane zaključanih vrata, niti sam ijednom izgubio ključeve ili novčanik. Tu su bile neizmenjene zajedničke prostorije kuće, uključujući poštu rasutu po izbledelom tepihu, svetlo koje se gasi pre nego što stigneš do gornjeg sprata.

„Ali Pariz“, iznenada je izgovorio on dok smo se peli uz stepenice, „to ti je čista nostalgija.“

Kofer je spustio u kuhinju i zaputio se pravo u kupatilo, ostavivši vrata širom otvorena. Nasapunao je šake i lice pričajući i dalje o svojim planovima, o tome kako želi da prošetava svim ulicama koje su mu prisno poznate, da ponovo obiđe Žarden sovaž Sen Vensan, kud me je svojevremeno vodio. A kako je veće odmicalo, tako se na njegovom licu pojavio novi izraz. Sedeći u mojoj kuhinji, sa svojom malom torbom kraj sebe, izgledao je kao da sedi ne samo kraj svojih stvari već na jednoj strani svog srca, izdržavajući rastojanja između Libije i Amerike, između svog predašnjeg života i budućnosti. Možda se sada kad je bio u Londonu, na tom međumestu, i kad je čuo sebe kako mi govori o svojim planovima i nesumnjivo naslutio pomanjkanje oduševljenja kod mene, iznenadno ogolila prava priroda onog u šta se upravo upuštao: fantazije da će u Ameriku otići kao da je posredi druga planeta i da nijedna utvara prošlosti neće moći za njim. Bilo je očigledno da je ovaj obilazak njegova bivša dva grada delimično motivisan žaljenjem zbog prolaska života u kom je nekada uživao, pre nego što se sve

promenilo, pre nego što se onaj libijski vetar što nas je zavatlao na sever vratio da ponese svoju decu kući.

„Mi smo u morskoj struji“, rekao je u tim strasnim danima Arapskog proleća, kad je pokušavao da me ubedi da se vratim u Bengazi s njim, „u njoj smo i od nje smo. Misliti da smo nezavisni od istorije podjednako je glupo koliko i misliti da smo nezavisni od Zemljine teže.“

3

Noćas gotovo uopšte nisam spavao. Husem se probudio kasno, iskapio kafu i izašli smo iz stana ne namestivši krevete, kao da ćemo se svakog časa vratiti i nastaviti da spavamo.

Uhvatili smo devedesetčetvorku do Slavoluka i odatle produžili trideseticom. Sedeli smo na spratu autobusa, on kraj prozora, zagledan napolje, a ja sam posmatrao njega. Razmišljao sam o svim crtama koje je prekoračio otkako je poslednji put živeo ovde. Posle više od tri decenije odsustva konačno se vratio u domovinu da se vidi sa svojim. Zaljubio se u svoju rođaku Melek, koja je, kako mi je saopštio u mejlu, „delovala kao sudbina“. Pristupio je revoluciji i nosio oružje, učestvovao u nekoliko ključnih bitaka, dok nije stigao do Sirta, diktatorovog rodnog grada. Tu su on i grupa njegovih umornih saboraca učestvovali u najpresudnijem sukobu sa snagama režima. Posle jednog napada iz vazduha, ušli su u trag najdragocenijoj lovinu: Muameru Gadafiju, Pukovniku glavom i bradom, ili kako ga je Husem nazvao u mejlu koji mi je poslao nekoliko sati potom, u dva noću po njegovom vremenu, „jezgru naše muke“, skrivenom u jednoj cevi u pesku. „Klecao je“, nastavio je da opisuje Husem, „kao neki krhki stari čika. A zar nam nije to i bio, manje političar, a više neki ludi rođak?“

Pročitao sam taj mejl istog trena kad je stigao, oko tri noću po mom vremenu. U to doba mi često nije dolazio san na oči. Zamislio sam ga u njegovoj pozajmljenoj sobi u Misrati, s telefonom koji mu obasjava lice plavim svetlom. Upravo su u Misrati, koja se nalazi na dvesta četrdeset kilometara severozapadno od Sirta, on i ostali, tako me je obavestio, vukli leš diktatora.

Posle nekoliko dana, kad se vratio svojim u Bengazi, Husem mi je poslao poruku:

Sećaš li se Faetona?

Bio je opsednut dokazivanjem da je njegov otac zaista njegov otac. „Zadivljen mladić gleda, dokle god oko seže, / kako svud oko sebe sav svet pali i žeže... / Libija tad se prva isuši od tog bleska / i posta gola zemlja, pustolina od peska.“*

Po Ovidiju, naša zemlja je izgorela zbog svađe između oca i sina.

Ovih proteklih meseci beskrajne borbe, besanih noći, neprestano u pokretu, često sam hvatao sebe kako razmišljam o toj priči.

Samo da bih ga potom našao, našeg poludelog oca, kako se krije u odvodnoj cevi u istoj toj pustolini od peska.

Nedugo zatim Husem i Melek su se uzeli. Dobili su dete. On je radio za novo Ministarstvo kulture, a kad se sve to srušilo i kad su raznorazne grupe koje su se otimale za vlast krenule da upiru oružje jedna u drugu, povukao se iz javnog života i jednog dana, pet godina nakon povratka u Libiju, on i Melek su odlučili da emigriraju sa svojom četvorogodišnjom ćerkom Andželikom u Ameriku.

* Da bi se sačuvala Husemova metafora, stihovi su prevedeni prema rimovanom engleskom prevodu Ovidijevih *Metamorfoza* koji koristi pisac. (Prim. prev.)

„Sletela sam u San Francisko i već sam zaljubljena“, poslala je Melek Husemu poruku sinoć dok smo se on i ja spremali da večeramo. Pročitao mi je i ostatak poruke, pa potom dodao, više za sebe, zagledan u telefon: „Tamo je podne. Baš me zanima šta li će njih dve ručati.“

Za tri dana, računajući od ovog trenutka, on će se ponovo sastati s njima i otisnuće se zajedno na dvosatnu vožnju ka severu, do Point Rejsa. Sve se već zahuktavalo.

„Nikad nisam bio u Americi“, podsetio me je u autobusu. „Ali ovih poslednjih nedelja sve vreme je vidim u mislima. Severnu Kaliforniju. Čemprese znam. Ali kako miriše sekvoja?“

Malčice potom, kad je autobus skrenuo u Marilebon roud, upitao je: „Šta misliš, da li je to pametno? Amerika – hoću reći, život tamo?“

Želeo sam da ništa ne kažem, da nastupim neutralno, delom iz plemenitosti, a delom iz osvete za sve one prilike kad mi je govorio šta treba da činim, kako treba da živim „punijim i aktivnijim životom“, tako se jednom izrazio, i da se vratim u Libiju.

„To je dobra zemlja za odgajanje deteta“, najzad sam izgovorio iako pojma nisam imao da li je Amerika dobra zemlja za

decu, čak ni na šta bi uopšteno takva zemlja mogla da liči, koje je komponente i atributi sačinjavaju. „Naročito Kalifornija“, nastavio sam. „Sunčana država“.

Nasmejavao se. „Tako ti svega“, rekao je, „nemoj da zapucaš u Floridu misleći da ćeš me tamo naći. Doći ćeš u goste, jelda? Hoću reći, znam da si na ratnoj nozi s letenjem.“

Avionom sam putovao samo jednom u životu, od Bengazija do Londona, a to je bilo još u septembru 1983. Kad sam 2011, malo nakon revolucije od 17. februara, razmatrao povratak u domovinu, planirao sam da taj put prevalim kopnom. Husem je rekao da će mi se pridružiti. „Da kročimo na to staro tle u istom-istijatom trenutku.“ Za taj put bi bilo potrebno tri dana i uključivao bi nekoliko vozova i trajekt do Sicilije, pa još jedan do Malte, a odande lebdelicom, koja bi do Tripolija stigla za svega dva sata. Sve sam to zamišljao i video staru obalu kako se primiče, osećao kako nam vetar puni uši i otežava nam da čujemo šta onaj drugi govori.

„Tako je“, rekao sam. „Sunčana država je Florida. Mnogo bih voleo da ti budem gost u Kaliforniji.“

Činilo se da mi veruje. „Ko zna“, rekao je trudeći se da zvuči obodreno, „možda će ti se čak toliko svideti da ćeš poželeti da ostaneš. Karta u jednom smeru. Ponovo bismo bili susedi. A Andželika bi imala kraj sebe čiku.“

Video sam sebe kako ulazim u avion s tabletama za spavanje u džepu.

Na stanicu Sent Pankras stigli smo podosta ranije. Predložio sam zato da sednemo u kafić na međuspratu Kings krosa. „Manja je ludnica“, kazao sam mu. Pravi razlog je bilo to što sam želeo da budem okružen redovnim putnicima, ljudima koji su se zaputili da negde provedu vikend ili se vraćaju kući, pošto su oni delovali ukolotečenije, a njihove radosti skromnije. Pri likom redovnih poseta susednoj Britanskoj biblioteci, svraćao sam ovamo pre nego što ću se zaputiti kući, u isti ovaj kafić, da mi oči na neko vreme otpočinu na tom nedramatičnom

spektaklu, u kom te utoliko više zapanji kad neko potrči da nekoga zagrlji ili otre suze polazeći ka svom vozu.

Naručili smo po kafu i seli ne jedan prema drugome, već obojica za jednu stranu okruglog stočića, kao starci koji posmatraju svet kako promiče, ili pak kao da iščekujemo Mustafu, trećeg iz našeg trougla, da se nekim čudom pojavi i pridruži nam se. No Mustafa se nalazio u Libiji i mala je šansa bila da će ikada iz nje kročiti. Moja dva najbolja druga razišla su se u suprotnim smerovima: Mustafa se vratio u prošlost, a Husem se otisnuo u budućnost.

Slutio sam da se i Husem, sa svojim koferčićem kraj sebe, oseća malčice kao u pritvoru, jedva čeka da ostavi ovaj trenutak za sobom i otisne se na svoje putovanje. Popili smo espresso i zagrlili se, verovatno, pomislio sam, poslednji put u životu.

Upoznali smo se 1995, kad je on imao trideset pet, a ja dvadeset devet godina, i premda se poznajemo dvadeset jednu godinu, iznenadio sam se kad sam ga čuo kako šapuće: „Moj jedini pravi druže“, izgovorivši te reči brzo i duboko osećajno, kao neko priznanje preko volje, kao da je u tom trenu i protivno ustaljenim zakonima razgovora jezik pretekao misao, te je, umnogome slično meni, prvi put pojmio te reči i možda, takođe slično meni, primetio radosni i istovremeno tužni trag koje su ostavile za sobom, ne samo zato što su došle u času našeg rastanka već i zbog toga što je zbog njih postao još žalosniji onaj iluzivni karakter našeg drugarstva, obeležen ogromnom privrženošću i odanošću, ali isto tako i odsustvom i podozrenjem, jednom moćnom i prirodnom vezanošću, a ipak i jednom nedokučivom ćutnjom koja je uvek delovala, čak i kad smo jedan kraj drugoga, kao da nije dokraja premostiva. Ne sumnjam u to da sam bio podjednako odgovoran za taj jaz, ali ga bez obzira na to i dalje optužujem u privatnosti svojih misli, u veri da je neki deo njegovog bića birao da ostane nepristupačan. Umeo sam da nazrem njegovu udaljenost čak i u trenucima najveće neobuzdanosti. Ali sad su te reči bile konačna presuda.

Onda je, neposredno pre nego što će otići, rekao: „Ostani ovde“, što je značilo valjda da ne treba da pođem s njim. Međutim, način na koji je izgovorio te dve reči bio je odjek onog doba kad se vratio u Libiju, a ja odbio da mu se pridružim, nevoljan ili nesposoban da se vratim kući, „Uzdržani Halid“, kako su me on i Mustafa prozvali tokom burnih strasti onih dana revolucije, kad su se moja jedina dva drugâ Libijca pretvorila u ljude od dela.

„Ostani ovde“, ponovio je, a ovog puta je to zazvučalo još i više poput kamčenja zakletve; kao da mi zapravo govori: obećaj mi da ćeš zauvek biti ovde.

I evo me ovde, još sam na Kings krosu i posmatram ga kako korača prometnom stanicom sa onim ravnodušnim držanjem, kao da će moći naprosto da prođe kroz drugog pojedinca uko-liko se sudari s njime.

Pođi za njim, govorim sebi.

Ostajem tu gde sam, u ovom kaputu i ovom minutu, dok se vreme sa svih strana oko mene sabira u jednu tačku. Čitav vek našeg drugarstva sadržan je u ovom trenu.

London, grad gde pokušavam da svijem dom poslednje tri decenije, razmišlja u sigurnim kategorijama. Uživa u klasifikacijama. Ovde linija odvaja kolovoz od trotoara, pojedinca od pojedinca, pravi se da je konačna kao naučna činjenica. Čak su i senkama dodeljena njihova mesta, a London je grad senki, grad stvoren za senke, za ljude poput mene, koji mogu ovde da provedu čitav životni vek a da ipak ostanu nevidljivi kao duhovi. Vidim njegovu svetlost i kamen, njegove stegnute pesnice i dokone travnjake, njegova gladna usta i hektare neizgovorljivih tajni, mišić koji se steže svud oko mene. Svog starog druga posmatram, dok rastojanje između nas raste, iz njegovog stiska.

Pođi, potrči za njim.

Ili potrči pravo na šalter za prodaju karata i iznenadi ga u vozu.

Ili kreni drugom kompozicijom, pa ga za neki sat, kad mu voz bude ušao u Pariz, zovni i kaži mu da si uhvatio sledeći

voz i dogovori se s njim da se nadete u onom starom kafiću na uglu trga Kar de l'Odeon, gde ste proveli nekoliko popodneva i večeri pre dvadeset jednu godinu kad ste se tek bili sreli, kad ste se upoznawali. Rastanite se na mestu gde je sve i započelo.

Ali ja ostajem tu gde sam, s prozorom koji se zatvara i samošćom koja mi se primiće kao kakvo ogromno, preteće zdanje. Upire svojim hladnim kamenom u moja leđa. Husem je sada tačkica u šumi glava. Ako pođem za njim, možda ću biti slobodan. Ili zalutao i bez sidrišta. Čoveku je potrebno mnogo vežbe da bi naučio kako se živi.

Podi, čujem zapovest, i ovog puta krećem trkom. Već sam na stepenicama, preskačem sve po tri, prepadam one oko mene, putnike što odlaze i dolaze iz mesta koja će za njih ostati otvorena. Promičem vrludajući kroz svetinu i iznenađen sam kako sam brzo uspeo da pređem to rastojanje. Eno ga, njegova nevina leđa toliko su blizu da bih mogao da mu položim šaku na rame kad bih pružio ruku. Dopuštam da razmak malo naraste, izlazim za njim sa stanice. On zastaje, čeka da se svetlo na semaforu promeni kako bi prešao ulicu koja ga deli od Sent Pankrasa. Ako se sada okrene, kako da opravdam svoj postupak? Ali kad sam ja to pa osećao potrebu da pravdam pred njim svoje postupke? Ionako izgleda kao da je već otišao, kao da je već negde drugde, zanesen planovima koje je sebi skrojio, „Da se konačno posvetim tančinama“, kako se izrazio sinoć dok smo jeli u mojoj kuhinji, sedeći za malim stolom kraj prozora koji gleda na ono što je nekada bilo njegov vrt i na vrtove suseda. Obodrio sam ga osmehom i osmehnuo se neusiljenije kad mi je pokazao na svom telefonu sliku ćerke. Nur – ali on je zove Andželika. Izgledala je malecno i zastrašujuće, ne toliko kao da je svet njen koliko kao da je ona sama, nekim čarobnim susticanjem, postala svet. Nasmejao se i zagrlio me.

„Zašto Andželika?“, upitao sam ne razmišljajući.

„A što da ne?“, odgovorio je on rumeneći se od ponosa.

„Što da ne, stvarno“, rekao sam ja.

Svetlo na semaforu se menja i ja polazim za njim na Sent Pankras. Pošto je stigao do šaltera za čekiranje, ostajem neodlučno na solidnom rastojanju. Prolazi kroz obrtni krst, a onda se, neposredno pre nego što će nestati iza ugla, osvrće. Reklo bi se da me ne vidi, nastavlja svojim putem. Ili me je možda i video, a praznina u njegovim očima jeste ona praznina koju svi nosimo duboko u sebi kad su posredi oni koje volimo.

Odlazim do tabli gde se ažuriraju obaveštenja o polascima. Možda će mu voz kasniti ili će čak polazak biti otkazan. Posle nekoliko poziva putnicima da se ukrcaju, prolazi dobar minut. Zamišljam ga kako ulazi u voz, vrata se zatvaraju za njim i teški vagoni polagano kreću iz stanice.

Izlazim iz Sent Pankrasa i krećem ka zapadu Juston roudom. Šest je uveče osamnaestog novembra 2016. i sunce pozne jeseni već je zašlo. Suton gleđošne nebo tamnoplavom bojom. Ulice su svetlije i življe, pa izgleda kao da svetlo ne dopire sa nebesa, već se uspinje u zemaljskim zracima, sada izbledelo ružičastim, u oblake. Petak je. Trotoari su puni pešaka, njihove glave formiraju tamnu i promenljivu reku. Saobraćaj je gust i ispunjava vazduh tužnim metalnim zadahom. Umirujući miris opalog lišća još se razaznaje u pozadini. Odlučujem da idem peške. Možda će me taj put od osam-devet kilometara do kuće izmoriti dovoljno da zaspim.

Odjednom mi je drago što je Husem otišao. Ima umirujućih iluzija u samoći. Recimo da sam upravo doputovao, iskoračio iz voza prvi-prvcati put, posetilac sam, čovek na „velegradskom odmoru“, kako to naziva turistička industrija, ili započinjem iznova, ulazim u ulice potpuno lišene sećanja.

U martu 1980, mnogo godina pre nego što sam upoznao Husema Zovu ili uopšte znao da je on stvarna osoba, bio sam čuo za njega na *Bi-Bi-Sijevom* svetskom servisu na arapskom, i saslušao sam, potpuno opčinjen za našim kuhinjskim stolom

u Bengaziju, kratku priču koju je napisao. Taj događaj je posedovao utoliko veću snagu što je priča bila pročitana glasom legendarnog radio-voditelja i novinara Muhameda Mustafe Ramadana, rođenog u našem gradu i zvezde *Bi-Bi-Sijevog* programa. Imao sam četrnaest godina, a nas četvoro – moji roditelji, moja trinaestogodišnja sestra Suada i ja – upravo smo bili ručali i još smo sedeli za kuhinjskim stolom, jedući pomorandže. Bila im je sezona i sobu je ispunjavao njihov miomiris. Na stolu je ležala smotana kora, koju je majka oljuštila sa nje u vidu neprekinute zavojnice. Radio je šaputao u pozadini, podešen, kao što je uvek i bio, na *Bi-Bi-Sijev* program na arapskom. Big Ben je mračno otkucao vreme. Poput mnogih ljudi u arapskom svetu i bivšim kolonijama u to doba, London sam čuo dosta pre nego što ću ga videti. Zamišljao sam njegovu čuvenu kulu sa satom kako stoji u samom njegovom središtu, a čitav grad, njegova zdanja, trgove i ulice, raspoređene neobavezno oko nje.

„*Huna London*.“ Ovde London, rekao je Muhamed Mustafa Ramadan; te reči su uvek sledile za izbijanjem sata i označavale uvod u jednosatne vesti.

Prepoznavši mu glas, majka je prišla radiju da pojača zvuk. Muhameda Mustafu Ramadana doživljavali smo kao rod rođeni i bili saglasni u mišljenju da mu je glas još umilniji zahvaljujući blagom bengazijskom naglasku. Pa ipak moji roditelji nisu uspevali, čak ni u maloj i prisno povezanoj društvenoj strukturi našeg grada, da lociraju njegovu porodicu, zbog čega je neobična celina njegovog imena i prezimena, sačinjena od tri lična imena, delovala još enigmatičnije. To je davalo težinu očevoj tvrdnji da je posredi pseudonim koji je naš novinar bez dlake na jeziku usvojio kako ne bi otkrili ko je. Međutim, uprkos istaknutom položaju koji je zauzimao u *Bi-Bi-Siju*, što je dražilo diktaturu, i uprkos nedeljnoj kolumni u novinama *El Arab*, gde je redovno razobličavao tiranske metode libijskog i drugih arapskih režima, ono što će Muhamed Mustafa

Ramadan sledeće učiniti nije bilo učinjeno nikada pre niti posle na *Bi-Bi-Siju* i ostaje, naročito kad se imaju u vidu tragični događaji što su usledili, njegov najprkosniji čin. Svakako je to bio onaj prelom u vremenu posle kog više ništa neće biti isto, za Muhameda Mustafu Ramadana ne, a takođe, iako to tada nisam znao, ni za mene.

Kad se osvrnem u prošlost, u ovim svojim pokušajima da lociram svoj prvi susret s Husemom, misli mi se vraćaju na ono sudbonosno popodne u kuhinji moje porodice u Bengaziju – u kući koja više ne postoji i čija je svaka prastara cigla sada rasturana u šut, ali i dalje jasno vidim njenu sliku u glavi, ulazim u nju kao da je prava – gde sam, zajedno sa svojim, slušao jednu priču koju više nikad neću moći da isteram iz ušiju i koja je, to danas shvatam, usmerila moj život ka sadašnjem trenutku.

„Moje kolege i ja“, započeo je Muhamed Mustafa Ramadan, „odlučili smo, ukoliko ćeš nam to dopustiti, dobri i plemeniti slušaoče, da učinimo nešto što nikada dosad nije učinjeno.“

Otac je dodatno pojačao radio, i premda smo svi pažljivo slušali, zamolio nas da ćutimo, što je moju majku zasmejala, pa je morao da ponovi svoje reči.

„Odlučili smo da pre čitanja vesti na uobičajen način podelimo s vama jednu kratku priču. Da, jedno književno delo. Svesni smo da je to izuzetno neuobičajeno. Međutim, rukovodimo se mišljenjem da je ponekad plod mašte prikladniji od činjenica.“

Tu je, da li radi dramskog efekta ili zato što je neko pokušavao da ga ubedi da se predomisli, Muhamed Mustafa Ramadan počutao možda četiri ili pet sekundi, što je delovalo kao večnost.

„Pisac je“, nastavio je on, „jedan mladi libijski student sa Trinita koledža u Dablinu, uvaženog irskog univerziteta gde su studirali Oskar Vajld i Samjuel Beket.“ Potom je izgovorio ime polako, brižljivo, kao da su mu slova od razbijenog stakla: „Husem Zova.“

Tu je usledila još jedna ćutnja.

„Nisam za njega čula“, rekla je majka. Upitala je oca je li čuo on, a otac je odmahnuo glavom.

„Kako bih vam ga u potpunosti predstavio“, nastavio je Muhamed Mustafa Ramadan, „reći ću da gospodin Zova nije samo moj sunarodnik već mi je i drug. Imam čast da ga nazovem tim imenom. Ali uveravam te, dragi slušaooče, da nisam pristrasan zbog te veze. Priča je objavljena danas, u novinama koje će ostati bezimene; novinama koje su vama, ubeđen sam, dobro poznate.“

„*El Arab*“, izgovorila je majka pogađajući ime novina.

Otac je polagano trepnuo, poručujući: Znam.

„One se uređuju i štampaju ovde u Londonu“, kazao je Muhamed Mustafa Ramadan.

„Šta sam rekla?“, kazala je majka.

„Ali zbog svog slobodnog i otvorenog stava, one su zabranjene gotovo u svakoj arapskoj zemlji. Takvo je stanje naše sadašnjice, jadne i žalosne sadašnjice.“

Reč „sadašnjica“, izgovorena dvaput, ostala je da lebdi časak-dva nad nama.

Muhamed Mustafa Ramadan saopštio je naslov priče, „Dato i uzeto“, i počeo da čita. Moj otac je zurio u neku neodređenu tačku, potpuno usredsređen. Suada je povremeno odvajala oči od stola da bi pogledala ka meni ili ka majci ili ocu. Majčine oči bile su uprte u mene.

Pre nego što će obuti čarape, taj čovek je legao nauznak nasred sobe i pokušao da se seti kud bi to trebalo da ide. Jedna mačka je kružila oko njegovog tela. Osetio je kako mu je vlažnim vrškom njuške dotakla palac levog stopala. Počela je da ga liže. Nije to bilo neprijatno. Osetio je ubrzani dah životinje kad je krenula, nežno, bezmalo s ljubavlju, da mu gricka meku kožu. Profinjenost modernog života, pomislio je razmatrajući kako mu je komfor pamučnih čarapa, cipela i papuča pretvorio

stopala u nešto nežno. Ali tad ga je mačka ujela, probušivši mu kožu. Bol je bio prodoran i precizan, a ipak je počeo da jenjava istog časa kad je mačka olizala krv. Zastala je načas, pa počela da prede, pa predahnula, pa još malo prela. On je osetio neočekivano zadovoljstvo zbog njenog uživanja. Pomislio je kako bi trebalo i sam malčice da zažmuri. Kad se probudio, kraj njegovog stopala još je bio onaj ritam mačjeg disanja, pravilan poput kucanja sata. Mačka je ponovo liznula ranjavo mesto, pa se posvetila sopstvenoj šapi, kupajući je lizanjem i služeći se zubima da je oriba i oglocka nečistoću. Stajala je kraj njega nehajno, okrenuta ka njegovom stopalu, pre nego što je iznova zarila zube u njegov nožni prst i otkinula parče mesa. Pogledao je u nju, a njene oči nisu pokazivale nikakvu uvređenost, nikakvo kajanje, već su zurile pravo u njega. Spustio je glavu. Bol je bio neizdrživ i strahovit, a ipak, pomislio je čovek, „neizdrživ“ nije prava reč. Štaviše, bio je iznenađujuće izdrživ. Ostao je opružen na podu svoje sobe dok je mačka marljivo i smireno radila svoj posao. Svaki put kad mu je liznula i ublažila ranu, čupala mu je još jedan komad mesa, dok mu nije pojela taj nožni prst. Zatim je prešla na sledeći.

Čudno je bilo to što je čovek, dok je mačka jela, video, živo kao da se pred njim odvija film, istorijat svojih nožnih prstiju, od njihovog života u materici pa sve do tog dana, njihove zgrade i nezgode, koje su bile lično njegove, ali prikazane u podsmešljivo junačkim razmerama, tako da je, dok je bio izjedan, imao i utisak da je ožaljen, premda sarkastično. Ta groteskna predstava njegovog života bila je sve hipnotičnija što je duže mačka sprovodila svoj satanski naum. Posao je obavljala s neospornom rešenošću. Jela mu je postepeno noge i ruke, a on ju je za to vreme i dalje posmatrao i divio se životnoj priči svojih udova, uspomenama koje su se zagubile, a sad se uhvatile

sve odjednom kao u neku mrežu, složeno prepričavanje jednog skromnog života. Iako se činilo da je mačkina glad nezasita, naročito za jedno stvorenje te veličine, nije brzala niti žurila da je utoli, a ta samopouzdanost je bila, kako se ispostavilo na kraju, njeno najdrskije oružje. Sad su od čoveka bili ostali samo glava i trup. Njegova glava, koja je, kako je zaključio, bila jedino bez čega ne bi mogao, ostala je potpuno netaknuta. Mačka je prišla polagano, zastala kraj njegovog levog uva kao da će mu reći nešto izuzetno važno. Umesto toga, začuo je sopstveni glas.

Sve do tog trenutka u priči Muhamed Mustafa Ramadan čitao je pribrano, neuzbuđenim tonom reportera, ali tad mu je u grlo, poput pera zatočenog u tunelu, ušao plitak drhtaj. Zastao je i ponovio poslednju rečenicu: „Umesto toga, začuo je sopstveni glas.“ To mu nije pomoglo, nije uspeo da se oslobodi osećanja.

Otvorio je usta i izgovorio: „Ne.“ Ta reč je ispunila prostoriju. Zazvučala je neverovatno razgovetno. Znao je da ne govori samo u svoje ime. Mačka je digla glavu i otišla, ostavivši čoveka da konačno iznova živi.

Priča je bila toliko kratka da Muhamedu Mustafi Ramadanu sigurno nije trebalo više od jednog minuta da je pročitati. Nisam bio siguran kako da je shvatim. Osećao sam se zaražen njome. Narednih dana i nedelja pokušavao sam da je istisnem iz glave, ali ona je ostajala tu sve vreme, u dubini, i pomaljala se u najneočekivanijim trenucima: dok čekam školski autobus po mraku u onaj neodlučni čas gde je dan počeo, ali još nije svanulo, ili kad je na mene red da obrišem portvišem unutrašnje dvorište, koje je počivalo usred kuće kao neka otvorena tajna, obnaženo prema nebu, ali neizloženo susedima, pa si mogao u njemu

i da se skineš go i niko to ne bi znao. Hvatao sam sebe kako razmišljam o porazu koji je Husem Zova naslikao tako da je istovremeno bio i pobjeda. U takvim trenucima nisam uspevao da zanemarim klaustrofobičnu atmosferu te priče, oličenu tako jezivo u neobjašnjivom pomanjkanju protesta kod tog čoveka – koje uznemiruje utoliko više što se njegova pobuna pokazuje krajnje delotvornom onda kad konačno nastupi. Priča mi je prodirala u snove, gde sam ponekad video sebe kao figuru bez udova, u večnoj potrebi za tuđim staranjem. Iz tih snova najbolje pamtim onaj svirepi osećaj sopstvene bespomoćnosti. On me je, zajedno sa onim što se dogodilo Muhamedu Mustafi Ramadanu ubrzo pošto je pročitao tu priču, plašio. Postao sam, nemo i potajno, moćno svestan krhkosti svega što mi je dragoceno: moje porodice, same moje svesti o sebi, budućnosti za koju sam dopuštao sebi da je očekujem.

6

Misterija identiteta Husema Zove uzbuđivala je moje roditelje, a naročito mog oca. On je bio historičar, pripadnik prve generacije koja se upisala na univerzitet nakon proglašenja nezavisnosti, što će reći da je, s obzirom na ograničenja koja je italijanska okupacija nametala Libijcima, bio među prvima u zemlji koji su stekli visoko obrazovanje. Nastavio je školovanje i doktorirao na Univerzitetu u Kairu.

Dok sam bio dete, ostavljao je na mene pouzdani utisak čoveka koji veruje u vreme, u inicijativu ljudskog roda da ga izmeri, ali isto tako i u nadmoć vremena nad ljudskim poslovima i zbivanjima; u to da će svako, sa svojim delima i karakterom, ne samo podleći vremenu već i biti njime razotkriven, da je prava priroda svega skrivena i da je funkcija dana da zgule slojeve.

Posle 1969, one godine kad je Gadafi došao na vlast, moj otac je neupadljivo odbijao akademske položaje i probitačna članstva u državnim komitetima, te iščezao u poslu koji nije bio u skladu ni sa njegovim talentom ni sa njegovom ambicijom: postao je profesor opšte istorije u jednoj osrednjoj školi u delu Bengazija naseljenom ljudima s nižim primanjima. S vremenom je unapređen u direktora. Prihvatio je to samo zato

što bi razbudio sumnju da je odbio. Pamtim da sam ga jednom čuo kako priča majci o nekakvom dugotrajnom sukobu među profesorima koji on pokušava da razreši, a onda je zastao na trenutak pre nego što će se povinovati presudi da je „gotovo uvek najbolje pustiti da sve ide kako ide. Većina problema obično se razreši sama od sebe.“ Taj savet je dao i mojoj sestri Suadi i meni u više prilika. Nije dolazilo u obzir da se upišemo u njegovu školu jer bi ga to izložilo optužbama da nam je omogućio povlašćen tretman. Ali bez obzira na svu njegovu opreznost, s vremena na vreme spustio bi se na njega oblak neodređene paranoje i on bi postao ubeđen da neko negde kuje zaveru da ga diskredituje.

Bio je opsednut političkom istorijom arapskog sveta, s naglaskom na usponu nacionalizma, koji je on voleo da opisuje kao „oproštajni poklon od kolonizatorâ“. Istraživanja je sprovodio u potaji, u slobodno vreme, i nikad nije objavio ni jednu jedinu reč. Ta mera predostrožnosti pretvorila je njegov poziv u hobi i utočište. Zidovi njegove radne sobe kod kuće bili su od poda do tavanice popunjeni knjigama na teme kao što su Osmanlijsko carstvo, italijanska invazija na Libiju, britanski mandat nad Palestinom. Gomile knjiga, raspoređene u vidu stubova po podu, uzdizale su se nesigurno poput kula drevnih gradova u Jemenu.

Oca sam u to vreme doživljavao kao čoveka koji živi u uverenju da ovom svetu nije potreban. Ponekad sam ga krivio, ne toliko za nedostatak hrabrosti koliko za nešto još gore: za nedostatak vere. Tri godine i nešto nakon što smo zajedno slušali onu kratku priču Husema Zove, otputovao sam u Britaniju na studije i poneo sa sobom tu senku mog oca koju sam sâm naslikao, onakvu kakvi su svi pogrešni utisci. Nosio sam je sa sobom i kad sam stigao pred libijsku ambasadu na Trgu Sent Džejms, u srcu Londona, da bih učestvovao u svojim prvim političkim demonstracijama u životu. E tako, rekao sam sebi, sad znaš da nisi on. Pa čak i nekoliko minuta potom, kad su

odjeknuli pucnji i zavlada klanica, ja sam svog oca, čoveka koji je i dalje verovao da je „gotovo uvek najbolje pustiti da sve ide kako ide“, doživljavao kao mirnu, tihu i bezbojnu pozadinu na kojoj moj život mora da se pokrene.

Ali pre svega toga, a nakon one radio-emisije, on je počeo da istražuje identitet misterioznog pisca i tako se i desilo da mi prve podatke o Husemu Zovi pruži upravo moj otac.

„Zove su vrlo poznata porodica“, rekao nam je otac. „Sidi* Redžeb Zova radio je za kralja Idrisa. Bio je lični savetnik Njegovog veličanstva i zbog svoje intuicije nosio je nadimak 'Radar'. Pričalo se da nije bilo te Idrisove misli koju sidi Redžeb nije predvideo. Savršeno je razumeo starčevu političku uzdržanost, njegovo nenametljivo držanje, sklonost ka mirnim rešenjima. Doživевši sudbinu sličnu sudbini našeg zlosrećnog kralja, Zove su loše prošle kad je Gadafi došao na vlast. Zamrzli su im novac i imovinu. Zabranili im da putuju. Ali ta porodica je imala sina koji se izvukao taman na vreme“, rekao je otac. „Bio je u školi u Engleskoj kad je stiglo to naređenje, pa je tamo i ostao. Možda je on taj pisac.“

Pokušali smo da ga zamislimo sprečenog da se vrati u domovinu. Sećam se kako se moja majka zagledala u neku neodređenu tačku i izgovorila, ne obraćajući se nikome konkretno: „Košmar.“ A onda smo ga zamislili kako odlazi u Irsku da tamo studira.

Jednog popodneva, neki dan posle toga, otac je rekao kako ima za nas posebnu vest. „Saznao sam gde Zove žive i nećete mi verovati. Ne samo što su u centru Bengazija već su na uglu ulice paralelne s našom.“

Pamtim kakvo smo ushićenje svi osetili. Odmah posle ručka, nikome ne govoreći, pošao sam da nađem tu kuću. Koraci su mi se usporili dok sam joj prilazio. Bio je onaj sat popodneva

* Ar.: gospodar, gospodin, titula koja se dodaje ispred imena u znak poštovanja. (Prim. prev.)

kad vreline počinje da jenjava, uspinje se u plavo široko nebo ostavljajući pod sobom primetno lakši vazduh. Prozori na spratu bili su širom otvoreni. Video sam kako povremeno po belom plafonu prođe senka, svetlost se odbije od nekog predmeta, i razabirao tihe zvuke pribora za jelo, bat tvrdih cipela po pločicama, glasove žena. Mojoj dečaćkoj glavi bila je čudna pomisao da je jedna tako osobena priča ponikla iz mašte nekog ko je odrastao u tako običnom domu.

Posle mnogo godina, kad se Husem bude vratio, doći će upravo tu, tu će živeti i odatle će odlaziti u posete mojim roditeljima, zbliživši se s njima brzo i popunjavajući deo praznine s kojom sam ih ostavio. Ali dok sam ja u to doba gledao u budućnost, pa makar i neodređeno i apstraktno, moj otac se neuporedivo više bavio prošlošću. Što je više otkrivao o Zovama, to se više zanimao za njih.

„Neobična porodica“, izjavio je posle nekih nedelju dana svoje istrage. „Istovremeno časna i lupeška kuća koju su osuđivale i prisvajale sve zaraćene strane. Zove su poput same Libije, na neki način. Ne možeš znati koga podržavaju niti ko su uistinu.“

Popodneva smo i dalje provodili sedeći oko kuhinjskog stola. Ta priča, koja, bar kako se meni činilo, nije imala nikakve veze s prošlošću, bacila nas je u istoriju naše zemlje. Otac je donosio knjige i knjige da nam čita iz njih. Često smo ostajali tu sve do večere a da se niko od nas ne požali. Saznali smo da su Zove, kad je Italija 1911. zauzela Libiju, bile među prvima koji su pristupili pokretu otpora i viteški su se borile petnaest godina, sve dok se nisu, ne pruživši nikakvo objašnjenje, pojavile na paradi dobrodošlice kojom je dočekan Benito Musolini prilikom svoje prve posete 1926.

„Italijan je sedeo na svom konju“, rekao je otac, „a lokalni glavari marširali su u povorci, razmahujući mačevima na suncu i izvodeći, sa onom apsurdnošću koju nužno nosi u sebi svaki čin mimikrije, fašistički pozdrav, koji je“, dodao je otac, „u